

ЭТНИКАЛЫҚ ҚАУЫМДАСТЫҚ ЖӘНЕ ЖАҢАНДЫҚ ҮРДІСТЕР

Біз бұл мақалада этностың қалыптасу жолдарын және тарихтың даму барысында қандай сапалық реңге ие болатынын қарастырамыз. Аталған мәселелерді біз тарихи тұрғыдан (контекстен) қарастырамыз, себебі тарих – бір сарынды құбылыс емес, бір-бірінен түбегейлі өзгешелігі бар ұқсамайтын тарихи кезеңдердің алмасуы.

Этнос немесе ұлт, ұлыс дегеніміз не? Мәселеде қойылған сұрақ белгісі кездейсоқ емес, өйткені бір қарағанда ұлт, халық, этнос, ұлыс синоним сөздер сияқты, сондықтан көпшілікке бұл ұғымдардың арасында айырмашылық жоқ болып көрінеді, бірақ ерекшеліктері бар [1]. Абдығалиевтің пікірімен қосыламыз. Алайда, аталмыш ұғымдардың дамуы академиялық рәсім емес, бұл олардың әдіснамалық фонына сілтеме жасау және де бұлардың түп-төркінінде салмақты саяси мән жатыр. Бұл ұғымдарды ажырату үшін, олардың ішкі мәніне терең үңіліп, мағыналардың генезисін ашу қажет.

Бұл жерде «халық» деген атау екі мәнде қарастырылатынын айтып кеткен жөн: этнографиялық және пәлсапалық. Біз этнографиялық аспектісін де қарастырамыз. Бұл ұғымды түсіну қиын емес, өйткені кез келген адам бір ұлт өкілін екінші ұлт өкілінен қиындықсыз ажырата алады [2].

Арутюнов пен Чебоксаровтың сөзімен айтар болсақ, әр ұлттың өкілі ортақ ақпараттық байланысты иеленеді, ал ол өз тарапынан ортақ тіл, ортақ мәдениет, ортақ идентификациялық байланыс, ортақ сана болуын қажет етеді (олар кейін халықтық деп аталды). Сонымен қатар олар ортақ аймақ, ортақ мекенжай (қоныс) пен ортақ текке ие. Ю.В. Бромлейдің пікірі бойынша, халықтар бір-бірінен белгілі бір мәдени ерекшеліктерімен, тұрмыс тіршілік ерекшеліктерімен, белгілерімен (кейін ол этнографияның зерттеу нысаны болады) ерекшеленген әлеуметтік құрылымдар пайда болған сәтте-ақ, дүниеге келді [3].

Осы тұрғыдан алсақ, халық, ұлт, этнос, ұлыс категориялары сәйкес болып келеді. Мұндай қауымның генезисін қарастырғанда біз сөз болған категориялардың әдіснамалық мүмкіндігін (шамасын) көрсетеміз. Ал «ұлт» атты феноменді қарастырғанда, «халық» деген ұғымға философиялық түсініктеме береміз.

Ұлт дегеніміз – адамдардың тарихи қалыптасқан әлеуметтік этникалық қауымдық бірлестігінің жоғары түрі. Қазақ халқының ұлт болып қалыптасуы үшін қажетті шарттар қажет: оның құрамына енген адамдар тобының материалдық тұрмыс жағдайларының аумағы мен экономикалық өмірінің, тілі мен мәдениетінің, әлеуметтік хал-ахуалдағы сол ұлтқа тән кейбір этникалық қауымдастықтың ерекшелігінің ортақтығы болып табылады.

Келесі, бұрынғылардан жоғары адамдар қауымының нысаны – ұлттар маркстік және маркстік емес әдебиеттерде капитализмнің алдындағы қоғамның экономикалық саяси және рухани дамуы ұлттың пайда болуының материалдық және рухани алғы шарттарына дайындық болып табылады. Дегенмен, капиталистік қоғамда ұлттар жетіле алмады. Егер ұлыстың ұлтқа ауысуының алғы шарттары болып табылатын мекен еткен аумақтың ортақтығы, тілдің ортақтығы және қауым мәдениетінің ортақ белгілері, шаруашылық тұрғысындағы біртұтастығы феодализмде де орын алғанын еске алсақ, онда экономикалық өмірдің ортақтығының қалыптасуы феодализмді әр түрлі кедергілерді бұзған және әр түрлі аудандары арасында мықты экономикалық байланыстар орнатқан капитализмнің нығаяуына және генезис процесіне байланысты. Мекен еткен аумақтың, тілдің, экономикалық өмірдің тарихи ұзақтығы негізінде ұлттың төртінші белгісі – осы халықтың мәдениетінде бекіп қалған, психологиялық тұрпаттың ортақ белгілері.

Ұлттың психологиялық тұрпаты халықтың тұрмысының мінез-құлқының, әдеттерінің, әр ұлттың өзіне тән қабілеттерінің, олардың әндерінің, билерінің, фольклорының, сурет өнерінің және т.б. ерекшеліктерінде көрінеді. Ұлттық мінез-құлық әр ұлтта әртүрлі болып келеді, сонымен айрықшаланады. Осы айрықшылық олардың этникалық құрылымдарының ерекшелігімен байланысады.

Этникалық құрылымдардың пайда болуын кейінгі палеолит дәуіріне жатқызуға болады. Бұл кезде көне адамның мәдени компоненттері қалыптасқан, ал ол өз тарапынан оның көршілес қауымдастықтан ажырату белгісі болып келеді. Мұндай мәдени компоненттерге дін, тіл, шаруашылық түрі, жөн-жора жатады. Олар тұрмыстық деңгейде белгіленеді, ал тіл қатынас құралы ретінде түйсікті сезіммен сәйкестендіреді.

Бұл жерде көптеген ғылым саласында (мысалы, палеонтологияда) мәдениет деген

ұғым басқаша түсіндірілетінін де айта кету керек. Ондағы мәдениет, тасты өңдеу, қарапайым құралды әзірлеу мәдениеті тұрғысынан қарастырылады.

Ерте замандағы жоғары палеолит дәуірінде этникалық қауымдастық белгілері байқалмаған. Ерте кезеңдегі археологиялық дәуірде адам топтарының қауымдары (немесе праобщина) сияқты әлеуметтік топ пайда болады. Бұл қауымның мүшелері мал сияқты болғанымен, мал емес. Яғни, адам қауымдары арасындағы байланыс әлеуметтік сипатта жіктеледі (топтастырылады). Демек, адам қауымдары атты әлеуметтік қауымның пайда болуы және де оны биологиялық қауым деп қарастыруға болмайды.

Біз атап өткендей, «этнос» сияқты берік қауымдастықтың құрамына кіретін адамдар тұрақты мәдени компоненттері бар жағдайда ғана қалыптасады. Мұндай компоненттерді, (Гумилевтің сөзімен) жүріс-тұрыс, мінез-құлық стереотипі деп атаймыз. Және де ол адамдардың қоршаған ортаға бейімделу тәсілі болып табылады.

Л. Гумилевтің теориясын әлеуметтік-биологиялық бағыт примордианистік әдістеме тұрғысынан қарастыра отырып, біз оның әлсіз жақтарын да көрсеттік, сонымен қатар оның этногенездің тарихи суретін көрсететін, белгілейтін жағымды жақтарын да атадық.

Бүгінгі таңда өркениеттің шыңында тұрған халықтардың да этникалық жүріс-тұрыс стереотипті қоғамның бастапқы дамуында тілмен қатар ең негізгі көрсеткіші болды және ол арқылы басқа қауымдастық мүшесі бір-бірінен ажыратылды. Әрине, егер олар түрлі антропологиялық өкіл болмаса. Кең түрде, этникалық жүріс-тұрыс стереотипі деп, этникалық қауымның өмір сүру барысында жинап-терген объективтік жағдайларының жиынтығын атаймыз. Оған этникалық топтың жүріс-тұрыс ережесі мен нормаларының жүйесі мен жергілікті жердің ландшафтына байланысты белгілі бір шаруашылық түрі де жатады. Бұл жерде адамның санасы (ақыл-ойы) тарихтың бастапқы кезеңінде синкретті және пайдакүнемді болғанын, сондықтан, магия түрінде пайда болған алғашқы өнер қоршаған ортаны өзгертуге ықпал жасаған.

Бұл жөнінде Ю. Боров, эстетика мәселелерін қарастыра келе, төмендегідей пікір айтқан «Дамыған өнер болмысты шындық деп көрсетпейді. Ал өнердің алғашқы түрі өзінің синкретті табиғатына байланысты магиялық шынайылықты болмыстың көрінісімен теңестіруді ойластырады» [4].

Алайда қазір, табиғаттан тыс ғажайып жағдайда адамдардың барлығы бірдей басқа күштерге сенбейтіндігі негізінде өмірлік дағдарысқа қатысты жағдаяттық сипатта болса, ал алғашқы адамдар үшін бұл күнделікті өмірлерінде олардың маңдайына жазылған жазуы сияқты болған да, іс жүзінде жетекші мәнге ие болған. Бұған дәлел ретінде қазіргі кездегі оқиғаларды келтіруге болады. Мысалы, әр түрлі экспедициялардың қазаға ұшырауы алғашқы сатыдағы даму кезеңдеріндегі адамдардың мекендерінде болған. Атап айтқанда, Амазонка мекенді елдеріндегі 1968 жылдың 30 қазанында миссионерлер отрядының қаза болуы (отряд кісілерінің біреуі ғана (орманшы) аман қалған, өйткені ол индеецтердің салтын білген екен.

Алайда, осы сияқты алғашқы даму кезеңіндегі этностардың осылайша оқшаулануы мұндай жағдайда әр түрлі тектер ортаға тепкіш күш немесе ортадан тартқыш күш сияқты тұжырымда болатын этникалық үрдістер орын алған. Олар қоғамдық қатынастардың дамуына байланысты біршама күшейеді және күрделене түседі.

Тарихи қарқында дамудағы этникалық картинаның (суреттің) тепе-теңдік көзқарастың, сондай-ақ этникалық үрдістердің нақты дәлдігі үшін бізге этникалық қауымдардың тарихи кезеңділігіне қатысты мәселеге назар аудару қажет. Тарихи кезеңдерге қатысты мәселелерге тоқталсақ, біз жоғарыда айтылған сұрақтарға толық жауап бере аламыз [5].

Мұндай адамдар қауымының тарихи нысаны немесе этностың тарихи кезеңдері отандық әдебиетте ру, тайпа, ұлыс, ұлт деген атауларға ие болды.

Аталған пікір сайыстар шеңберінде зерттеушілер арасында екі бағыт пайда болды, олар жоғарыдағы пікірді қолдайды; яғни олар тарихи деректердегі этникалық суретті бейнелеуші деректер, сондай-ақ, бұлардың практикалық жағынан құндылығы мен жағымсыз жақтары да аталып көрсетіледі. Мұнда «этнос» категориясы алдыңғы орынға шығарылады да, жоғарыда айтылған «ру», «тайпа», «ұлыс» деген ұғымдар ұрпақтан ұрпаққа жеткізілуден алып тасталынған. Жеке этностық қауымдардың қалыптасуын қарастыру барысында біз, олардың пайда болуының негізіне адамдар қауымы ұйытқы болғандығын атап көрсеткенбіз. Олар, алғашқы әлеуметтік ұяшық бола келе, протоэтностар деп аталуы ықтимал.

Л.А. Файнбергтің пікірі бойынша: «Текті адамдар қауымы ретінде алғанда, олардың

тілінің, салттары мен дінге сенушіліктерін, сондай-ақ кейбір алғашқы мәдениетінің жалпы элементтерінің кейбіреулерін санамағанда, тектің негізін қалаушылар атауының ортақ екендігін атап өткен жөн. Тек (род) мүшелеріне қатысты тараған жалпы ортақ атау, біздің қазіргі тілімізде «өзіміз» және «өзге» деген ұғымға бөлетіндігін куәландырады. Алайда қарастырылған тек (род) тәрізді адам қауымының түрін ерекше басқадай айырмашылықтары бар бірлік ретінде қарауға болмайды. Себебі, берілген этнографиялық мәліметтер бойынша, тек (род) тіпті де соншалықты нашар қалыптасқан болса да, тайпасыз өмір сүре алмайды» [6].

Автордың сөзіне қарағанда, былай тұжырымдауға болады. Тайпалар үшін билік қызметін жүзеге асыру тән. Тайпа басында кеңес болған, оның құрамына барлық басты тектер енген. Ең маңызды мәселелер тайпалардың барлық мүшелерінің қатысуымен шешілген. Бұл этнографиялық деректерге Ф. Энгельс үлкен көңіл бөлген. Ол, негізінде, тайпаның ішінде әскери басшы немесе көсем, халық жиналысы, кеңесі болған деп көрсеткен.

Дүние жүзінің барлық халықтары дамудың осы алғашқы сатысынан өтеді. Рулық-тайпалық құрылыстың ең жоғары сатысында ең алдымен отбасылық, сонан соң өндіріс құралдарына жеке меншік қалыптасып, дамиды.

Демек, жеке меншік пен таптық айырмашылықтардың пайда болуы алғашқы қауымдық құрылыс пен рулық-тайпалық құрылыстың ыдырауына, келесі таптық құрылысқа ауысуына әкеледі. Қалыптасқан кластың құрылыстық негізінде адамдар қауымдастығының жаңа түрі – халық пайда болады. Ол әр түрлі тайпалар мен рулардан тарихи қалыптасқан, капитализмге дейінгі өндірістік қатынастар (негізінде) пайда болған адамдар қауымдастығы.

Әрине, алғашқы қауымдастық құрылыстың ыдырауы мен оны құл иеленушілік құрылыстың ауыстыруы негізінде де, сонымен бірге тарихи дамудың құл иеленушілік сатысынан өтпеген елдерде алғашқы қауымдық құрылыстың феодалдық құрылысты ауыстыруы негізінде де қалыптасты.

Бірінші жолды Ежелгі Шығыс және ежелгі дәуір халықтары өтті деуге болады, екінші жол табиғи жағдайлар мен шаруашылық, құлдар еңбегін кең түрде пайдалануды қажет ете қоймайтын халықтар тұратын жерлерге тән болды. Мынандай қорытынды түйеміз, Марксизм классиктері ұсынған таптық тәсіл, этникалық қауымдастықтың жетілген сатысы ретінде ұлт-

тың қасиетін, ерекшелігін толығырақ ашады. Жоғарыда айтылғандай ұлттың қалыптасуы капитализмнің пайда болуымен, дамуымен байланысты.

Түпкілікті төңкерістік қайта құрулар тұсында жаңа ұлттық мемлекеттер мен ұлттар (орта ғасырларда болмаған) өздерінің ұлттық идеялары мен әлеуметтік тектеріне қарамай барлық субъектілерге теңдік пен бостандық алады.

Ұлттық идеяның иесі (ұстанушысы) ретінде халық тарихи аренаға жаңа тарихи жағдайда өмір сүруге қабілетсіз феодалдық тәртіпті жоя отырып шықты.

Осылайша біз халық категориясын философиялық аспектіде береміз. Этнография үшін халықтың өкілі, этнографиялық параметрлерге ие, таптық-қауымдық иелікке тәуелсіз кез келген тұлға болып табылады.

Этникалық үрдістердің ұлттық қозғалыстардан айырмашылығы формасында да, мазмұнында да. Біріншісінде апатты болып, адамдардың еркімен санасына байланысты болса, ал ұлттық қозғалыстарда саяси әдістермен іске асатын мақсатты қызмет болып табылады. Егер этникалық процестер этнографияның зерттеу объектісіне жатса, ұлттық қозғалыстар саясаттың зерттеу объектісіне жатады.

Осылайша этникалық қауымдастық жүйе өз генезисінде нақтылы тарихи жағдайларға байланысты біраз өзгерістерге ұшырайды және деңгейге жеткенде өзіндік жана сапаға ие болады.

Өзіндік ерекшелік этникалық қауымдастықтың барлық мүшелерінің әлемдегі болып жатқан үрдістерге қатысуын, онда өзіндік орын алуын талап етеді. Этностардың осы аталған жоғары деңгейге енуінің айқын көрінісі егеменді мемлекеттердің құрылуы болып табылады.

Алайда жоғарыда біз қарастырған ұлттың қалыптасу механизмі үнемі егемен мемлекеттердің пайда болуымен аяқталмайды. Жалпы мемлекеттік жүйеге немесе федерация құрамына кіретін де ұлттық мемлекеттер болады.

Ұлттық қалыптасу үрдісі оған жалпы тарихи тағдырлары арқылы біріккен бірнеше этномәдени қауымдастықтың топтасуын жоққа шығармайды. Ұлтқа азаматтық қауымдастық ретінде қарауды жақтаушылардың әрекеттері кейбір доктриналық кеңістікті қорғаумен дәлелденеді. Этнографиялық белгілер ұштасқанда ғана аталмыш аспект туралы сөз ету заңды болып табылады.

В.А. Тишков «Мұндай теңдестіру ең алдымен ұлт категориясынан этнос категориясының

пайдасы үшін бас тарту және де ұлтты азаматтық қоғам деп тану», – дейді [7]. Мынандай топтамға келеміз, этнос категориясы тіл, діл, дін, өнер, мәдениетпен көрсетіледі.

Сонымен этнос сана-сезімді сәйкестендіретін ортақ мәдениет, ортақ тілге негізделген адамдық қауымдастық ретінде нақтылы тарихи жағдайларда белгілі бір кезеңде жаңа сапалық деңгейге (ұлтқа) ауысады.

Ұлт өз бойына мәдени, тілдік, психологиялық мінездемелерді жинақтап, дамып келе жатқан адам қоғамының ішінде жаңа сапалы байланыс тәсілін іске асырады. Этникалық қауымдастықты сәйкестендіру социализация процесінде қалыптасады. Этникалық қауымдастықты сәйкестендірудің мәдени құндылығы өте жоғары, басқа әлеуметтік топтарға қарағанда ол жеке тұлғаның өзіндік орындауына мүмкіндік береді. Сонымен қатар этникалық сәйкестендірудің қандай да бір жеке тырысулар арқылы емес, туғаннан немесе белгілі бір этникалық ортада тәрбиеленуден пайда болады.

Этнология үшін индивидтің өзінің этносқа қатыстылығын түсінуін көрсететін этникалық сәйкестік мәселесі маңызды. Әрбір адам қандай да бір этникалық топқа жатады. Жаңа туған нәресте өзіне ұлттылықты таңдай алмайды. Белгілі этникалық ортада дүниеге келгеннен кейін оны қоршаған дәстүрлер мен мақсаттарға сәйкес жеке тұлға қалыптасады. Егер нәрестенің әке-шешесі бір этникалық топқа жатса, бала да этникалық өзіндік анықталу проблемасы болмайды. Мұндай адам өзін этникалық ортада тез және оңай сәйкестене алады. Ол өзінің туған этникалық қоршауының тілін, мәдениетін, дәстүрін, әлеуметтік және этникалық нормаларын меңгереді. Мұндай адамның сана-сезімі қоршаған адамдармен және өзінің ішкі дүниесімен ешқандай қайшылыққа келмей, гармонияда құрылады. Өзінің этникалық сәйкестілігін түсіну ешқандай себепсіз акт болып табылмайды, ол нақты қоғамдық қажеттіліктермен детерминирленеді.

Бір сөзбен айтқанда, әр елдің тұрмысы өзінің этникалық ерекшеліктерімен көрінеді, мұны бұл этносқа жатпайтын адам ғана тез аңғарады. Бірақта әр елдің салттары мен дәстүрлерінің көптеген ұқсастықтары бар, сондықтан бұл ұқсастықтар идентификация процесін қиындатады. Сондай-ақ, егер олар бір-бірінен қатты айрықшаланса, мұндағы идентификация сұрағын дұрыс шешу үшін арнайы маман қажет болады. Сол себепті, қазіргі этнологияда этникалық сәйкестендіру мәселесін этно-диффе-

ренцирлеуші белгілер арқылы шешудің бірыңғай жүйесі жоқ. Көшпелілерге тән этникалық құрылымның негізгі мәселелерге толы құпиясы мол сан қырлы болып келеді. Бұның сан қырлы құпиясын жете түсіну үшін ең алдымен көшпелі әлем туралы сұрақтар зерттеуді қажет етеді:

Этникалық құрылымның шарттары көшпелі адамдардың өз ішінде туындап, белгілі бір тәртіпті жүйеге айналады. Көшпелі қауымның сипаттарын бір-бірінен бөліп қарауға болмайды, өйткені қоршаған ортаның этникалық, әлеуметтік, саяси жақтары ықпал етеді [8].

Көшпелі қауымның бітім болмысы – қоршаған ортамен табиғатпен астарласып-байланысу барысында пайда болатын дүние.

Дәстүрлі этникалық құрылымдарға тән бір ерекшелік – рулардың өзара аға, іні тәртібімен туысуы. Рулардың бір-бірімен жақындасып, сәйкестенулері олардың бірлігін, тұтастығын көрсетеді.

Көшпелі елдердің этникалық дәстүрлері басқа елдерде де өз жалғастығын тапты.

Көшпелілердің этникалық құрылымына әсер ететін негізгі фактордың бірі үздіксіз болып жататын инкорпорация. Көшпелілердің этникалық құрылымы біресе толып, біресе азайып отырады. Этнос біресе жойылып, біресе бірігіп, өзгерістерге ұшырап, басқа этностарға сіңіп жатады. Бұлардың өзгерістерінен этностық әлеуметтік төмендеу жоқ. Көшпелі этносқа ену немесе құрамына қосылуда бірнеше талаптар қойылады: рулық ұран, таңбаны қабылдау, ру шежіресі, ру жасағына қосылу т. б.

Осылай қай заманда болмасын көшпенділердің этникалық тұрмыс-тіршілігі ру аясында болып отырады. Дамудың, жылжудың барысында рулар мыңдаған этникалық уақыт кеңістігінен өтті.

Қандай туыстардың ұйымы – ата баласы атанатын қауым. Қазақ ұғымы бойынша саны миллионға жақын арғын да ру, қаракесек те ру, қаракесектің ішінде қарашөр де ру, оның ішінде қарауыл да ру болып саналады. Белгілі бір сандық мөлшер жоқ. Әр ру көшпелі этникалық құрылымның бүтін элементі, өзін-өзі басқаратын қауым.

Қ. Тевкелев жазғандай рулардың күші қара күш мағынасында емес болса керек, байыпты талқылауды қажет етеді. Кіші жүз құрамындағы рулардың ішінде біреуінің жолы үлкен – ағалығы, екіншісінің жолы кіші – ортаншылығы, үшіншісінің жолы – кенжелілігі, мұра иелері болып саналады. Бұл рулардың ара-қатынасында туыстық тәртіп үлкен рөл атқарады. Рулардың

бір-бірімен тығыз қатынасқа түсіп араласуының себебі олардың жауапкершілігінде, намысшылдығында.

Осындай тұрмыс-тіршілігіндегі қиын қыстау кездерінде бір-біріне қол ұштарын беріп малды сақтап, қоныстың тұрақтамаған кезіндегі рулық бірлестігін сақтау.

Қазіргі заманда жер шарын мекендеген халықтардың этникалық құрамы бір-бірімен әбден араласып, біте қайнасып кеткен. Олар ірі-ірі ұлттардың, халықтардан, тайпалардан құралған және олар әр түрлі экономикалық-мәдени өсу дәрежесінде, қоғамның әр түрлі даму сатыларында өмір сүреді. Сондықтан бұл халықтардың өмірімен мәдениетін үйренуді жеңілдету үшін этнография ғылымы олардың тарихи туысқандық байланысына, өзара қарым-қатынасына, табиғи-географиялық, тілдік жағдайына, этнографиялық ерекшеліктеріне және тұрмыс-күйінің ұқсастығына қарай отырып, бүкіл дүние жүзінің халықтарын географиялық, тілдік, мәдени, антропологиялық деп төрт түрлі топтамаға бөледі.

Әрбір халық өздерінің белгілі мекеніне байланысты көзқарастарын айтады.

Бұл этникалық түсінікті әрбір халықтың мекеніне байланысты айтуға болады, бірі қыратты жерде, бірі құнарлы, сулы шүйгінді жерлеріне байланысты байқалады.

У.Х. Шәлекенов, М.У. Шәлекеновтердің ойы бойынша:

Дүние жүзіндегі халықтарды қоныстанған мекеніне қарай топ-топқа бөлуге болады. Топтарға бөлуде олардың ертеден мекен еткен жерін, көршілес халықтармен байланысын, өзара қарым-қатынасын, мәдениетін еске алады. Елдің этникалық құрылымымен танысып, сол елдің жергілікті халықты басқа жақтан кірме болып келушілерден айыра білу керек. Кейбір елдердің халқын «жергілікті» және «кірмелер» деп екіге бөлуге болады. Бір ұлттан құрылған елдерде болады [9].

«Этникалық» және «этникалық сәйкестену» түсініктері ғылыми күнделікті сөз қорына шетелдік әлеуметтік-мәдени антропология мен саясаттанудан енгені белгілі. Орыс тілінде ғылымға «этнос» терминінің және одан пайда болған туынды ретіндегі «этникалық» терминнің енуі «халық», «ұлыс», «ұлт», «ұлты» түсініктерінен тыс қандай да бір жаңа феноменнің пайда болуынан емес, ең бастысы осы түсініктермен қатар жүретін, барынша әйгілі феноменді анығырақ белгілеу қажеттігінен пайда болды.

Ал қауымдастықтың келесі, биігірек нысанында – ұлыстың негізгі қандас туыстығы емес, адамдар арасындағы аумақтық, көршілік байланыстары жатыр. Кезінде В.И. Ленин ұлыс пен тайпаның арасындағы бұл айырмашылықты түсінбеген Н.К. Михайловскийді сынаған болатын. Михайловский бойынша ұлыс дегеніміз – өсіп, ұлғайған тайпа. Сөйтіп, ол ұлыстың пайда болуының алдындағы рулық тайпалық байланыстың жойылуын және осы негізде адамдар қауымдастығының таза этникалық емес, әлеуметтік-этникалық түбегейлі жаңа тарихи нысанның қалыптасуын көре білмеді. Біз тек әр түрлі этникалық топтардан (болгар, венгер) пайда болғанның ғана емес, сонымен қатар әр түрлі нәсілдерден (мысалы, итальяндықтар) пайда болған ұлыстарды да білеміз. Бұл процесс өте ұзаққа созылды: тайпалар мен ұлыстардың «қатар өмір сүруі» құлиеленуші қоғамның барлық кезеңіне тән, ал өзінің дамыған жағдайына ұлыстар тек феодализмде жетеді. Ұлыс – бұл тілдері, аумағы, мәдениетінің белгілі ортақтығы, экономикалық байланыстарының бастаулары бар, тарихи қалыптасқан адамдар қауымдастығы.

Бұдан әрі біз оның ұлттармен өзара байланысын толығырақ талдаймыз, оның тарихи процесегі эволюциясын зерттейміз. Қазір біз тек табиғатты және ұлыстардың мәндік белгілерін зерттеудегі тарихилық принципін сақтаулы қажеттігін ғана атап өтеміз.

Этносты анықтайтын белгі жоқ. Біздің ұсынған анықтамамыз бойынша Homo Sapiens түрі тіршілігінің нысаны басқа ұжымдарға өздерін қарсы қойған даралар ұжымы болып табылады. Ол тұрақты, тарихи уақытта пайда болады және құриды, бұл этногенездің проблемасы болып табылады [10].

Әр ұлттық топ бір мемлекет ішінде өзара билікке ұмытылып халықтың табиғи байлығын және де жігістіктерін өз бас пайдасы үшін жеңіп алуға тырысады, ұлт топтары бір-бірімен қайшылыққа түседі. Адамзаттың генетикалық негізінде осындай теңсіздікке қарама-қарсы шығу жүйесіне айналған, мақсатына жету үшін адамдар, жеке немесе топтасу арқылы қойған мақсаттарына жетуге ұмтылады. Этнос ол, белгілі аумақта тұратын, бір-бірімен тығыз тіл, дәстүрімен, ой санасымен біріккен адамдарды этнос деп айтамыз.

Этностық қауымдастық және бірлестік деген ұғым кең таралып, әр этникалық топ өз мінездерімен ерекшеленеді.

Тұлғаның – рухани жетілуін жан-жақты танып, оның қоғамдағы, мәдениеттегі алатын

мәнін қарастыру. Тұлға – мәдени әрекеттердің объектісі және субъектісі болып келеді. Мәдениет барлық салаларда кездеседі және өміртіршілігімізде қажет. Тұлғаның мәдениеттілігін іс-әрекетінен, қимылынан, бет-бейнесінен көреміз. Тұлға дамыған кезде, оның рухани және мәдени деңгейлері жоғарғы жетістіктерге жетеді. Сонда, тұлға жан-жақты дамиды. Мәдениет – тұлғаның іс-әрекетінің рухани компоненті. Мәдениет-тұлғаның іс-әрекетінің әр түрлі жақтарын қамтиды. «Тұлға» деген ұғым қоғамдағы жеке бір адамды не әлеуметтік мінезі бар адамды айтамыз. Жеке адамның қасиеті оның әлеуметтік немесе мәдени жақтарынан көрсетілмейді. Оған назар аударатын нәрсе тұлғаның ішкі жан-дүниесі, адамгершілігі, гумандық қасиеттері кіреді. Тұлғалардың осы қасиеттеріне байланысты ерекшеленеді және олар әр түрлі болады немесе біреуі қызығушылығымен, біреуі талабымен, біреуі қажеттілігі жағынан айрықшаланады.

Тұлғаны қарастырғанда мыналарға тоқталамыз: Бірінші: әр түрлі мәдени ортаға жататын тұлға ретінде. Екінші: әр түрлі рөлді атқарушы тұлға ретінде. Үшінші: бұларды жеке қарастырсақ, мәдени ортада тұлғаның адамгершілік, рухани ізгілікті істерін көреміз. Ал рөлдің негізі мен мазмұны мәселесі мәдени ортада, оның әлеуметтік дүниелерін ашады. Ұлттық, ұлыстық, әлеуметтік т.б. сипаттамада көрінеді. Тұлға түсінігінде жеке адамның жоғары бағалы қызығушылығы және адам өміріндегі өзін танушылық қойылымы ретінде алынады. Әрбір қоғамда, яғни белсенді, ықпалды адамды қалыптастыруын дамыту. Әр түрлі әлеуметтік орта арқылы жеке адам табиғи және тәжірибелік жұмыстарын, дағдыларын дамытып меңгереді.

Жаһандану аясында әлеуметтік жүйелер жаңарып заманымызда әр түрлі өзгерістер мен теңелу процесі ретінде бейімделуде. Жаһандануда тұлғаның нақты өміріне мәдени ортаның ішкі және сыртқы байланыстары ықпал етеді. Қазіргі уақытта тұлғаның дамуына, еліміз дәстүрлі әдіс және дәстүрлі мәдени институт заңдарына сүйенеді. Жас жеткіншектердің тәрбиесіне жауапкершілікпен қарау керектігін қарастырады. Кез келген қоғамда жастарды ұсақ тапсырма беру арқылы және еңбек әрекетінің белгілі бір формасына ойын баулиды. Мысалы: кішкене балалар қазір автотұрақтарда машина жуып, күнделікті өмірге ақша тауып еңбек етіп әрекеттерін жасайды. Бұл да жаһандану кезіндегі еңбек тәрбиесінің әрекеті. Жаһандану мәдениетінің қарым-қатынасындағы тұлға басқа құндылықтармен күресуі қажет. Жаһандасу құн-

дылық бағдарлардың ерекше бір жүйесі ретінде көрініс тауып отыр. Жаһандануда жалдамалы еңбек шыға бастады және жеке меншіктер, бәсекелестік жүйелері пайда болып отыр. Сондай-ақ мәдениеттің бүкіл әлемдік, батыстық құрылымдары қазақ жерінде де өмірге келіп, өзіндік орнын таба бастады. Жаһандық аясындағы тұлғаның гумандық деңгейі де бүкіл әлемдік адамзаттың іс-әрекетінің ақпараттық біртұтас кеңістіктері өмірге әкелінді. Тұлғаның біртұтастығы оның көп деңгейлі жүйелілігімен сипатталады: генетикалық, рухани, әлеуметтік, саяси деңгейлілігімен. Адамзаттың мұндай біртұтастығы халықтың тілін, оның орын тепкен аумағын, өзіндік санасын, мәдениетін, ментали-

теті сияқты құрамдас бөлшектерді талдауды білдіреді. Рухани мен жеке тұлғаның әлемдік рухқа сәйкестігімен анықталатын бастапқы себебі мен бастапқы негізі болып табылады. Әлемдік рух дәуір рухы іспеттес қалыптасуы, дамуы, өзгеру үстінде және жеке тұлғаның адамгершілік-мәдени деңгейін анықтайды. Адамгершілік дегеніміз – адамның өзара құндылықтары – еркіндігі, қайырымдылығы, әділеттілігі қалыптасуы. Мұндай құндылықпен дамыған кезде өркениеттік деңгейге көтеріледі. Сондай-ақ, қоғамда социум сатысындағы адамгершілік құндылықтар қажет деген әлеуметтік ұғым шығып, нақты қоғамда және құқықтық нормаларға айналады.

Әдебиеттер

- 1 Абдығалиев Б.Б. Политизация этничности: процессы, механизмы, последствия. – Алматы: Үш қиян, 2003. – С. 3.
- 2 Амеркулов Н., Масанов М. Казахстан между прошлым и будущим. – Алматы, 1994. – С. 17-20.
- 3 Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М.: Наука, 1972. – С. 124-127.
- 4 Бореев Ю. Эстетика. – М.: Политиздат, 1988. – 328 с.
- 5 Маркс Н. и Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. – Изд. 2-ое // Соч.: В 36 т. – М.: Госполитиздат, 1961. – Т. 21. – С. 132-135.
- 6 Файнберг Л.А. Первобытное общество. Основные проблемы развития. – М.: Наука, 1975. – С. 54-55.
- 7 Тишков В.А. Забыть о нации постнационалистическое понимание национализма // Вопросы философии. – 1998. – №9. – С. 15-26.
- 8 Богограмов Э.А. Национальный вопрос в борьбе и идеи. – М.: Политиздат, 1982. – С. 75-77.
- 9 Кенжеахметұлы С. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары: Көпшілік оқырман қауымға арналған. – Алматы: Ана тілі, 1994. – 18 б.
- 10 Козлов В.И., Покшинецкий В.В. Этнография и география // Советская этнография. – 1973. – № 2. – С. 2-5.

References

- 1 Abdygaliev B.B. Politizacija jetnichnosti: processy, mehanizmy, posledstija. – Almaty: Ysh kijan, 2003. – S. 3.
- 2 Amerkulov N., Masanov M. Kazahstan mezhd u proshlym i budushhim. – Almaty, 1994. – S. 17-20.
- 3 Bromlej Ju.V. Oчерки теории jetnosa. – M.: Nauka, 1972. – S. 124-127.
- 4 Boreev Ju. Jestetika. – M.: Politizdat, 1988. – 328 s.
- 5 Marks N. i Jengel's F. Proishozhdenie sem'i, chastnoj sobstvennosti i gosudarstva. – Izd. 2-oe // Soch.: V 36 t. – M.: Gospolitizdat, 1961. – T. 21. – S. 132-135.
- 6 Fajnberg L.A. Pervobytnoe obshhestvo. Osnovnye problemy razvitija. – M.: Nauka, 1975. – S. 54-55.
- 7 Tishkov V.A. Zabyt' o nacji postnacionalisticheskoe ponimanie nacionalizma // Voprosy filosofii. – 1998. – №9. – S. 15-26.
- 8 Bogramov Je.A. Nacional'nyj vopros v bor'be i idei. – M.: Politizdat, 1982. – S. 75-77.
- 9 Kenzheahmetuly S. Kazaktyn salt-dasturleri men adet-guryptary: Kopshilik okyrman kauymfa arналgan. – Almaty: Ana tili, 1994. – 18 b.
- 10 Kozlov V.I., Pokshinevskij V.V. Jetnografija i geografija // Sovetskaja jetnografija. – 1973. – № 2. – S. 2-5.